

is csak Pierre Chevalier genfi, Pierre Viret pedig a szomszédos Vaud megyéhez kötődik. Az össze többi szereplője a könyvnek valahonnan exulánsként érkezett: francia hugenották, elzászi, németalföldi, szavojai, itáliai és angliai nonkonformisták, akik vallási türelmet reméltek Genfben, de mindenképpen lehetőséget protestáns elveik kinyilvánítására.

Az egyes nyomtatványok leírásában Schwarzfuchs asszony a nemzetközi szabványokat követi, rövid utalással a könyv tartalmára, illetve mindig pontosan megjelölve azokat a helyeket, ahol a nyomdász héber betűket használt. A kötet azáltal is nagy segítséget nyújt, hogy a számba vett kiadványok jelentősebb európai gyűjteményekbeli leelőhelyét is feltünteti.

MONOK ISTVÁN

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen /Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ 288 l.

A Tatán 2010. június 2–6. között megrendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazó kötet tanulmányainak kiindulópontját az a tény képezi, hogy Buda, Pest és az egyesített Budapest a 18. századtól a 20. század elejéig – bár az egyes nemzetiségeket tekintve ez idő alatt változó arányban – többnyelvű és multikulturális város(ok) volt(ak). Az elmagyarosodás folyamata az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben indult meg jelentős mértékben. A konferencia egy sorozat részeként zajlott le, melynek keretében korábban Pozsony, Nyugat-Magyarország és Burgenland, a Szepesség és Erdély esetében vizsgálták, milyen szerepet töltött be a német nyelv a német irodalom, tudomány és kultúra közvetítésében. A kérdésvetések között különös hangsúly helyeződött a közvetítők nyelvi és nemzeti identitásának kérdésére.

A nyelvi problémákkal kapcsolatos részben Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmányában a könyvtermés nyelvi és számbeli megoszlását elemzi Buda és Pest esetében a 18. században, kimutatva a latin nyelvű nyomtatványok visszaszorulását először a német, majd fokozatosan a magyar

nyelvűek javára. Leszögezi ugyanakkor, hogy a nyomtatványok nyelvi megoszlása nem a városok lakosságának nyelvi arányát tükrözi, mivel a nyomdák az egész magyarországi olvasóközönség számára termeltek.

Maria Stassinopoulou ismerteti a Magyarországon kereskedőként letelepedett, könyvgyűjtőként is említést érdemlő felvilágosult tudós Georgios Zaviras (1744–1804) műfordítói (magyarból görögre, illetve németből latinra), kiadói és oktatói munkásságát, amellyel nagy mértékben hozzájárult az újjörög nyelv normalizálódási folyamatának előrehaladásához.

Manfred Michael Glauning, a kötet egyetlen priméren nyelvészeti témájú írásának szerzője a pesti Józsefváros alsóbb néprétegeiben a 19. század második felében beszélt német nyelvjárást mutatja be egy, a Don Juan-történetet feldolgozó bábjáték szövegének segítségével, amelyet fontos kordokumentumként Gragger Róbert 1925-ös kiadása tett hozzáférhetővé.

Az egyházi viszonyok köré csoportosított írások közül az első Gerhard Hausmanné, aki Georg Bauerhofernek (1806–1864), az első budai evangélikus lelkésznek 1835-től 1849. május 25-éig, Budának a honvédsereg általi elfoglalásáig vezetett naplójával, valamint a lelkésznek az őt támogató segítő Maria Dorothea hercegnővel, József nádor harmadik feleségével folytatott levelezésével foglalkozik.

Az előző tanulmányhoz szorosan illeszkedik Bauerhofer lelkésszel való szoros kapcsolata miatt a Karl Schwarz írásában bemutatott Maria Dorothea (1797–1855) württembergi hercegnő, aki Erzsébet királyné (Sissi) mellett a Habsburg-házba házasság útján bekerült azon személyek egyike, akik pártfogásukkal segítették a magyarokat. Az ő pietista ismeretségeinek felvázolása ad alkalmat a szerzőnek a magyarországi protestantizmus 19. századi történetének ismertetésére.

Az irodalomtörténeti „szekció” első írása Ötvös Péteré: bemutatja a „Szabács viadala” címmel közismertté vált, vitatott hitelű, csonka, Mátyás király és a magyarok hősi tetteit dicsőítő históriás éneket mint magyar nyelvemléket, valamint annak 1871-es felfedezése kapcsán a magyar irodalomtörténet-írás atyjaként számon tartott, német anyanyelvűként született Toldy

Ferenc magyarrá válásának folyamatát művein és levelezésén keresztül; kapcsolódási pontot találva ezzel a 15. és a 19. századi magyar irodalomtörténet között.

Andrea Seidler először összefoglalja Georg Praynak, kora elismert történésének karrierútját, majd álnéven való állásfoglalását abban a vitában, mely a meglehetősen sikertelen, Franz Joseph Sulzer nevű pályatársának útleírásaként álcázott, valójában azonban a magyarországi elmaradott rendszert vallási és kulturális szempontból felvilágosult kritikával illető brosúrájával kapcsolatban bontakozott ki.

Tarnói László a 18. század végi kortárs német vélekedésekkel szemben bebizonyítja, hogy a magyarországi német nyelvű irodalom nem elmaradottabb az európainál, s hogy a magyarországi német nyelvű színjátszás és a periodikumok hatalmas részt vállaltak fordításaikkal, ismertetéseikkel – hasonló magyar fórumok híján – a magyar irodalom népszerűsítésében. Ezzel a magyar reformkor előfutárai voltak, amelyben – csak megjegyzem – ezek a lehetőségek már adottak voltak, a német nyelvű kultúra magyarországi terjesztői azonban továbbra is aktívak maradtak egészen a 19. század végéig.

Wynfried Kriegleder írása túlmutat a Karl Maria Kertbenyről műfordításai révén eddig a köztudatban élő képen, rávilágít a közelmúltban megjelent néhány olyan tanulmányra, melyek a hagyatékában található utalások és eddig figyelmen kívül hagyott publikációi alapján Kertbenyt eddig kevésbé ismert oldaláról, egyrészt a homoszexualitás mint nemi identitás egyik első elismerőjeként, másrészt az osztrák származású amerikai kalandregényíró, Charles Sealsfield (tkp. Karl Postl) népszerűsítőjeként állítják elének.

Deréky Pál a mecénás, író és irodalomtörténész Hatvany Lajos pályaképét rajzolja fel, különös figyelmet szentelve Adyhoz, a költőhöz és Adyhoz, az emberhez fűződő bonyolult viszonyának.

Ernst Seibert a költő, író, esztéta Balázs Béla sokáig kevésbé ismert meséire és ifjúsági regényeire hívja fel a figyelmet, melyek közül néhányat meg is filmesítettek még Balázs emigrációs éveit alatt a Szovjetunióban.

A magyar származású esszéista, író Arthur Holitscher pályáját „Lebensgeschichte eines

Rebellen” című 1925-ben megjelent önéletrajza alapján ábrázolja Kordics Noémi; kezdve az író budapesti gyermekkorán és gimnáziumi évein egészen bécsi, müncheni és berlini éveig bezárólag (de Holitscher járt a Szovjetunióban, Palesztinában és Amerikában is, sőt úti élményeit kötetekben meg is örökítette), kora legjelentősebb íróinak, irodalmi, színházi életének közegében felvázolva az örök vándor identitáskeresését. Ennek a tanulmánynak az utolsó előtti, az identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben lenne inkább a helye.

A kulturális intézményekkel (könyvkereskedelem, színház, sajtó) foglalkozó fejezetben Monok István a 18. század elején a török uralom alól éppen felszabadult Budára és Pestre bevándorolt német könyvesbolt-tulajdonosok és könyvkötők árujegyzékeinek és leltárlistáinak a rekonstruálása révén mutatja be, milyen típusú és milyen nyelvű könyveket árusítottak a német nyelvű, főleg a szegényebb réteghez tartozó vásárlóknak, kézműveseknek és kereskedőknek.

János-Szatmári Szabolcs a 18. század végi német nyelvű vándorszínészcsoportok mozgásterének (Bécs, Eszterháza, Pozsony, Sopron, Prága, Győr, Pest-Buda, Temesvár, Kolozsvár, Nagyszombat, Újvidék) és a színházak repertoárjának felvázolásával érzékelteti, milyen hatással lehetett II. József felvilágosult abszolutizmusa a színházon keresztül a polgárság nevelésére.

Míg Nyugat-Európában a szaklapok látták el a felvilágosult gondolatok terjesztésének feladatát, addig Magyarországon ezt a Schedius Lajos által szerkesztett, rövid életű *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) vállalta, a kiadó apósa, Windisch Károly Gottlieb által megteremtett integráló, általános témájú, referáló, de nem különösebben kritikus hangvételű orgánus, az *Ungrisches Magazin* (1781–1798) példáját követte – tudhatjuk meg Blaskó Katalin tanulmányából.

A kulturális kapcsolatokat és identitáskérdéseket tematizáló fejezet első írása Verók Attilától származik, aki a hallei Franckesche Stiftungen könyvtárában a 90-es években elkezdődött nagy projektnek, a hungarikaanyag felmérésének eddigi eredményeit összegzi. Ezzel kapcsolatos részpublikációk már megjelentek, de a sokrétű dokumentumegyüttes (portrék, térképek, látképek, könyvek) katalogizálása és feldolgozása még várat

magára; ezt segítené elő magának a gyűjteménynek a teljes digitalizálása.

Wolfgang Müller-Funk Friedrich Schlegelről szóló írása egy olyan kutatási projekt része, melynek során két vezető kutató, Wendelin Schmidt-Dengler és Edith Sauer – utóbbinak szenteli írását a szerző – sajnálatos módon eltávoztak az élők sorából. Müller-Funk az 1808-ban frissen katolizált Schlegel irattörédekeiből rekonstruálja a napóleoni háborúk miatt 1808 augusztusától decemberéig Pesten és Budán élő nagy romantikus író és filozófus elképzeléseit az Osztrák Királyság és Európa újrendezéséről és benne Magyarország sorsáról. Megemlíthető, hogy Schlegelt foglalkoztatta a magyarok eredete, de a magyar nyelv szerkezetére nem nyerte meg tetszését.

Király Edit Johann Georg Kohl Duna-menti utazásainak tapasztalatait összefoglaló könyvének két megjelent variánsát (1842 és 1854) teszi vizsgálata tárgyává. A dunai gőzhajózás megindulása után egyre-másra megjelenő útleírásoktól abban tér el Kohl műve, hogy ő nem a folyó mellett lévő városok, tájak műemlékeivel, természeti szépségével foglalkozik, hanem az emberekkel, az ő mentalitásukkal; nála a folyó nem apropó a múltba való visszatekintésre, hanem a nemzetek közti, a jövőbe mutató összekötő kapocs.

A különböző identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben Szilágyi Márton szociolingvisztikai tanulmányában rekonstruálja Kazinczy „Fogságom naplója” alapján a Martinovics-szövetkezés elitélt és kivégzett résztvevőinek utolsó beszélgetéseit, illetve non verbális megnyilvánulásait (füttyülés); előbbieket a kor Magyarországon lehettek társadalmi hovatartozástól függően latin, német, francia és magyar nyelvűek.

Varga Péter magyarországi születésű zsidók német nyelvű önéletrajzaiból kiindulva summázza azt, hogy a gyermekkor éveit – legyenek azok nagyvárosi vagy vidéki miliőben eltöltötték – a védettség, az idill képeit hordozzák magukban, s az általuk használt német nyelv metanyelvként a magasabb színvonalon álló kulturális közösséghez való tartozás jele.

Peter D. Forgács a Jókai „Szaffi” című novellája nyomán készült, ifj. Johann Strauss által megzenésített „A cigánybáró” című operett librettójának többször átírt, németre fordított és több változatban előadott verzióiban közvetített osztrák- és magyarképet veti össze. Arra a következtetésre jut, hogy mindkét népben éltek téves képek a másikról, mindkettőt eltérő értékek vezérelték, és ezek nehezítették egymás megértését és elfogadását.

A kötet végén kaptak helyet az egyik tematikus csoportba sem besorolható írások. Kovács József László, aki 14 évig a budaörsi helytörténeti múzeumot vezette, a budaörsi német lakosság történetét és szokásait ismerteti – sok esetben kéziratoss források alapján – az 1946-ot, a német lakosság kitelepítését megelőző évszázadokból.

Az első magyar óvoda megteremtőjének, Brunsvik Teréznek, a magyarul soha helyesen meg nem tanuló, de magyar érzelmű grófnőnek az életpályáját mutatja be Lipóczi Sarolta Brunsvik Teréz eddig kiadatlan naplóit és feljegyzéseit is forrásul felhasználva.

Czibula Katalin egy, a konferencia helyszínéhez, Tatához kötődő kultúrtörténeti érdekességről számol be. A gróf Esterházy Miklós megbízásából építtetett és 1889-ben megnyitott, majd 1913-ban családi okokból lebontásra ítélt tatai kastélyszínházat rekonstruálja dokumentumok alapján. Külön érdekessége még írásának a színház történeti vonatkozásokon túl annak az információnak a közkinccsre tétele, hogy az arisztokrata mecénás Gustav Klimttel, az osztrák szecesszió meghatározó festőjével a színházat belülről ábrázoló festményt is készíttetett.

A szerzők legújabb kutatási eredményeit közlétező írások időbelileg igen széles spektrumot fognak át, a 18. századtól a 20. század közepéig terjednek. A város(ok) többnyelvűségét sok szempontból vizsgáló tanulmánykötet a „brémai” sorozattól (Presse und Geschichte – Neue Beiträge) megszokott színvonalon, jól szerkesztve és szép nyomdai kivitelezésben látott napvilágot.

RÓZSA MÁRIA